

ДО РЕТРОСПЕКТИВИ ПРОБЛЕМИ РІДНОМОВНОСТІ В ОСВІТІ УКРАЇНИ

Дічек Наталія Петрівна

д. пед. н, професор
завідувач відділу історії та філософії освіти
Інститут педагогіки НАПН України
м. Київ, Україна

У контексті історик-ретроспективного дослідження здійснюваної у незалежній Україні державної освітньої політики у мовній сфері, запропоновано звернення до витоків проблеми функціонування української мови крізь призму стислого відображення внеску Бориса Грінченка (1863-1910) у запровадження і поширення вживання української мови у початкових школах підросійської України. Висвітлено його ідеї і пошуки у галузі навчання рідної мови в умовах цензурних заборон царської влади щодо використання української мови (створення рукописних саморобних букварів, граматики, укладання «Словаря української мови»).

Ключові слова: Б. Грінченко, рідномовна школа, мовні заборони царату, навчальні книги для початкової народної школи, мовне питання в Україні

Проблема запровадження української мови як основної мови навчання у системі освіти суверенної України ще й донині, на тридцятому році незалежності, залишається остаточно не вирішеною і такою, що викликає так звані «мовні дискусії» в суспільстві. Про це пишуть українські соціолінгвісти Л.Масенко [1], О.Данилевська [2], фахівці з державного права Н.Попович [3], І.Лопушинський [4], політики А. Данілов А. [5], Д.Разумков [6]. Тому сьогодення потребує об'єктивної оцінки минулого освітньо-культурного розвитку України в контексті тривалих українських національно-визвольних

змагань та окреслення ролі вивчення рідної мови і літератури як важливого засобу формування в українців національної самосвідомості та самоідентифікації. У цьому сенсі друга половина XIX – початок XX ст. є важливим історичним періодом для дослідження розвитку національно-свідомісного зростання українців. Це були складні роки поступового виборювання представниками національно-орієнтованого українства права на утвердження рідної мови та збереження самобутньої культури, на незалежне буття України. Вчений-філолог і просвітник Іван Огієнко так характеризував ті часи: «... не дивлячись на всі заборони, українці прикладали всі сили, робили всі заходи, аби обійти закона, аби найти якусь там дірочку, і забалакати хоч проз неї рідною мовою...» [7, с. 225].

Важливе місце у тогочасній боротьбі за національну самостійність посідало просвітництво і шкільництво, оскільки навчання української молоді відбувалося виключно у російськомовних навчальних закладах різних рівнів і відповідно за російськомовними підручниками. Патріотично налаштована освічена українська інтелігенція, студенти усвідомлювали, що одним із вирішальних чинників формування національної свідомості українців є освіта, тому домагалися створення рідномовної народної школи, де вивчалися б досягнення національної культури, у першу чергу – українська мова, українські літературні твори, історія і традиції українського народу.

Одним із громадських діячів, хто найбільш послідовно і дієво відстоював необхідність забезпечення рідномовної освіти дітей і молоді та рідномовної просвіти дорослого неписьменного українського населення був Борис Грінченко (1863-1910), про якого І. Франко сказав, що уся його багатогранна діяльність «рухається у річищі народництва і просвітництва» [8, с. 116]. Для ознайомлення європейської спільноти з гірким становищем 25-мільйонного українського народу, якого влада Російської імперії позбавила можливості розвиватися у національному дусі, Б. Грінченко написав есе «Нарід у неволі» (1895), опубліковане у Женеві, що набуло широкого розголосу в Європі. Ключовим положенням цього твору стало твердження, що український народ

немає змоги освічуватися, бо «школи, які є, тільки обмосковлюють діти; письменство заборонено, мову вигнано звідусіль: з церкви, з школи, з офіційних та громадянських інституцій, з громадянства; скажи українське слово, відбери лист з Галичини, вже за тобою доглядає жандарм, або й просто возьмуть та й закинуть людину в тюрму, зашлють у заслання...» [9, с. 40]. Діяч закликав свідомих українців боротися проти русифікації і вважав це є «...важним європейським питанням. Коли б у своїй борбі українці здобули собі поміч від Європи, то се певне наблизило б реформу в Росії» [9, с. 42-43].

Б. Грінченко розумів важливість у тих складних суспільно-політичних обставинах усіма можливими способами виховувати в українців почуття національного самоусвідомлення, і насамперед забезпечити українській мові рівність й поліфункційність, тобто створення умов для її вжитку й в офіційних установах, навчальних закладах, й у побутовому спілкуванні. При цьому діяч повсякчас звертався до ідей Т. Шевченка про волю для українців: «Волі! Волі українському народові, як самостійній національній одиниці, думати, вірити, казати, писати, працювати і в своєму краї порядкувати так, як він сам хоче» [10, с. 15]. За свідченням діяча, саме думки Кобзаря сформували його національний світогляд і переконання.

Б. Грінченко не лише піднімав мовну проблему, а й зробив питомий педагогічний внесок у її розв'язання, створивши рідномовні підручники для початкового навчання і дітей, і неписьменних дорослих українців. Учителюючи у часи царських україномовних заборон, він, не боячись утисків і покарання за їх порушення, розпочав (1880-і роки) таємно створювати саморобні рукописні букварі для початкового навчання сільських дітей, аби полегшити їм навчання нерідною, а тому незрозумілою їм російською мовою. У такий спосіб він також прагнув призвичаїти їх до читання і письма українською мовою. Це стало своєрідною «пробою пера», яка завершилася розробленням педагогом рідномовних навчальних книг – «Граматка для науки читання і письма» (1907 р.) «Рідне слово» (1912 р., посмертне видання, здійснене дружиною

М.Загірньою). Своєрідну дидактичну функцію виконував і укладений ним славнозвісний «Словарь української мови» (1907-1909 рр.).

Тема рідної мови для Б. Грінченка була однією з найбільш гострих і болючих. Найдокладніше свої погляди на цю проблему він розкрив у циклі памфлетів «Листи з України Наддніпрянської» (1892 – 1893 рр.), надрукованих за межами Російської імперії. Ці есе, присвячені захисту прав української мови і культури, стали своєрідною дискусією Б. Грінченка з М. Драгомановим. Поділяючи позицію останнього у питаннях необхідності соціального визволення народу, Б. Грінченко не погоджувався з драгоманівською теорією «літератури для інтелігенції» і «літератури для народу» [11, с. 99], а також із перебільшенням ролі російської культури в українській освіті.

Той факт, що «більшість українських патріотів балакає в нас по-московському» Б. Грінченко безапеляційно вважав за згубний і для української культури, і для українського народу у цілому [11, с. 38]. У згаданих листах Б. Грінченко визначив кілька причин пригнобленого становища українців. Перша – соціальна, яка полягала у поневоленні імперією більшості українського народу і зведенні його до становища «мужика», змушеного коритися «панам», тому в народі формувався стереотип, ніби «мужики роблять мужицьку роботу, одягаються і говорять по-мужичому», а «пани роблять панську роботу, одягаються і говорять по-панському». І хоча «мужик пана не любить, глузує з нього, але ж і заздрить йому», бо «пан має більші права і більший достаток і – як здається мужикові – мало що робить» [11, с. 34], тому й виникав згубний потяг до переймання «панських звичаїв»: мужик «кидає свою мову і балакає начебто по-панському», однак переймає «панську» мову й культуру не безпосередньо в «панства», бо не має змоги вчитися, а від «лакеїв та куховарок». І, як наслідок, «з'являється цілий шар суспільний – перевертні» [там само]. Друга причина за Грінченком – умовні кар'єрні горизонти, які змушували частину «панства», яка ніби й співчувала українській ідеї, не поспішати її пропагувати, так само, як і українську мову, бо «проти вітру вони

стояти не можуть ... якби вітер віяв не з півночі, а з півдня, то вони б, може, й інше почали балакати», – робить висновок просвітник [там само].

Дискутуючи з М. Драгомановим, який критикував «етнографічний патріотизм», Б. Грінченко зауважував: «Справжніх українських, а не українофільських, діячів тільки тоді виробимо багато, коли сім'я буде в нас українська та коли освіта по-українському йтиме принаймні додатком до освіти по-московському. Не «етнографічний» це патріотизм, а єдиний справжній, і іншого не може бути» [109, с. 97-98].

Згадані думки видатного українського патріота і просвітника Бориса Грінченка видаються доволі актуальними і затребуваними у сучасному українському соціумі, де й досі спостерігаються вагання щодо закріплення української мови як поліфункціональної мови, що є одним з наріжних каменів існування української нації. Соціально затребуваною якістю особистості стає патріотизм, а в його формуванні в молоді великого значення набуває багатий досвід українських попередників-просвітителів, звернення до якого збагачує історичною правотою боротьби за суверенність і національну самобутність.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Масенко Лариса. Мовний конфлікт в Україні: шляхи розв'язання. *Українська мова*. 2018. №2. С.20-32.
2. Данилевська О. М. Масове опитування як основний метод діагностування мовної ситуації в українській шкільній освіті. *Вісник Київ. нац. лінгвістичного університету*. Серія: філологія. 2018. Т. 21. № 1. С.150-163.
3. Попович Н. Розвиток мови як віддзеркалення впливової ролі держави // *Вісник Нац. акад. держ. упр.* 2011. № 2. С. 267–275. Режим доступу: file:///C:/Users/111/Downloads/Vnadu_2011_2_37.pdf Зчитано 26.07.2020.
4. Лопушинський І. П. Державна мовна політика в Україні: сучасні реалії та перспективи. *Наук. праці ЧДУ імені П.Могили*. Серія: Держ. Управління. Т.194. Вип. 182. С.20-25. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdu_2012_194_182_5. Зчитано 26.07.2020.

5. Данілов А. Про мовне питання <https://donpatriot.news/movne-pytannia-sekretar-rnbo-oleksij-danilov-vystupyv-za-dvi-movy-v-ukraini> Зчитано 26.01.2021.

6. Разумков Д. Про мовне питання <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3034084-razumkov-vvazae-so-zakon-pro-movu-treba-zminuvati.html> Зчитано 26.01.2021.

7. Огієнко І. Обход закона. Українська культура. *Коротка історія культурного життя українського народу*. Київ: Вид-во книгарні Є. Череповського, 1918. С. 225–227.

8. Франко І. З остатніх десятиліть ХІХ в. (Розвій українсько-руської літератури в остатніх 20 літах ХІХ віку). 1901. Т. 15, ч. II. С. 1–19; 48–67; 112–132.

9. Грінченко Б. Порабощаемый народ. Львов: Типографія В. Манецкаго, 1895. 44 с.

10. Грінченко Б. З Шевченкового «Кобзаря». *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Спр. 31559. 81 арк.

11. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. *Діалоги про українську національну справу*. Київ: Ін-т укр. археографії НАН України, 1994. С. 34–105.